

नेपाळ

चिखलाची वाट ते सरकारी गालीचा

-केथ वॉरेन

लोकांच्या समूहा सोबत काम करतांना जी कौशल्ये हवीत त्यात प्रामुख्याने – मनाची अवस्था, चौकासबुद्धी, कल्पनाशक्ती आणि एखाद्या शुल्लक गोष्टीतून किंवा निसटणार्या विचारातूनही सतत शिकण्याची क्षमता, स्वप्नांप्रती आणि वास्तवाच्या अत्यंत सूक्ष्म तपशीलांप्रती जागरूकता या गोष्टींचा समावेश होतो. एका खूप जुन्या कागदाच्या ढिगार्यात दबलेल्या आणि विस्मृतीत गेलेल्या एका फाईलमध्ये आम्हाला कार्यक्षेत्रावरील नोंदींच्या वहीमध्ये नोंदी आणि भाष्य सापडले. येथे दिलेल्या नोंदी ह्या एका UNICEF शिक्षण विशेषज्ञांच्या आहेत परंतु कुठल्याही क्षेत्रात लोकसमुहांशी निगडित काम कसे असावे या बाबतीत त्या मार्गदर्शक आहेत. या नोंदी या अशा प्रकारचे काम करणार्या क्षेत्र कार्यकर्त्यांप्रती आदर व्यक्त करण्यासाठी आणि सगळीकडच्याच लोकसमुहांशी निगडित काम करणार्या कार्यकर्त्यांना प्रेरणा देण्यासाठी येथे सादर करित आहोत.

मी काल कालांकीस्तान येथील शाळेत गेले, ही शाळा काठमांडूपासून ३ कि.मी. च्या अंतरावर आहे. मी आधीही एकदा या शाळेत गेले होते म्हणून मुलांनी मला पाहताच शाळेच्या खिडक्यांमधून बाय बाय (त्यांचे हेलो) आणि नंतर नमस्ते (देव तुमच्यासोबत राहो.) म्हणून ओरडायला सुरुवात केली.

ती मुले एकापाठोपाठ एक अशी खोबरेल तेलाच्या गंजलेल्या डब्यातून पाणी पिण्यासाठी येतात तो डबा ऑफिसच्या दाराच्या मागेच ठेवण्यात आला आहे. ते एका अल्युमिनिमच्या भांड्याने पाणी घेतात आणि त्या भांड्याला आपल्या ओठांचा स्पर्श होऊ नये म्हणून वरतून पाणी पितात. खरंतर या मुलांना त्रस्त करणार्या संग्रहणीपासून बहिरेपणा आणि सतत वाजणारी थंडी या आजारांचा विचार करता ही सावधगिरी निरर्थकच आहे. ही सर्वच मुले प्रौढांप्रमाणे खाकरतात आणि थुंकतात.

ही मुले अनवाणी असतात, त्यांचे हात अगदी घट्ट मळके, शरीर घामाळलेले आणि त्यावर शेंबूड आणि खडूच्या तुकड्यांचे दाग असतात. एक खट्याळ, बुटका मुलगा आपल्या पायाच्या अंगठ्यांकडे पाहत हसत असतो. चकणेपणाने विज्ञत असलेल्या आपल्या सिगारेटच्या थोटकाकडे बघतो. त्याचे पाय चिखलाने माखलेले आहेत. त्याच्या चिंध्या झालेल्या चड्डीला एकही बटण नाही आणि ती इतकी फाटलेली आहे कि ती अंग झाकण्यासाठी नसून त्यांना अलंकृत करण्यासाठी आहे असे वाटावे. तो सात वर्षांचा आहे आणि तो या सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे.

या ठिकाणी रंग नाही कि खिले नाहीत. जसे निसर्गाने दिले हे जवळजवळ तसेच आहे: लाकूड, चिकणमाती आणि धूळ.

एका कपाटात मला धुळीने माखलेले काही नरसाळे आणि मोजमाप करण्याचे सिलिंडर, गळ्या बरण्या, रसपात्र धरण्याचे चिमटे आणि असेच रसायनशास्त्राचे विस्मृतीत गेलेले काही साहित्य सापडले. हे साहित्य ने खूप पूर्वी दिले होते आणि आता ते कित्येक वर्षांपासून येथे झुरळांमध्ये धूळ खात, गंजत पडले आहे.

वापराचा प्रश्न

शिक्षकांनी त्यांना दिलेल्या उपकरणांचा वापर न करणे ही अनेक देशांमध्ये असलेली समान समस्या आहे. आम्हाला असे वाटते कि वापराच्या प्रश्नापुढे पुरवठ्याचा प्रश्न अगदीच नगण्य आहे.

शालेय शिक्षक ही प्रमाणित उपकरणे वापरत नाहीत कारण त्यांना त्यांच्या वापराची तपशीलवार माहिती नाही आणि त्यांना ती तुटण्याची भीतीही वाटते. यामुळे ही उपकरणे कपाटात कुलुपबंद करून ठेवली जातात.

याचवेळी रस्त्यावरील लहान दुकाने ही अशा वस्तूंनी भरलेली आहेत कि जी शिकवण्यासाठी वापरली जाऊ शकतील. त्या वस्तू म्हणजे- मीठ, खाण्याचे पान, चूनकळी, दोरा, नारळ, केरोसिन, गोडतेल, मातीची भांडी, दोरखंड आणि लहानसहान लोखंडाच्या आणि टीनच्या वस्तू याचबरोबर हस्त संतुलनासाठी लाकडाचे दांडे, उंदीर पकडण्याचे बांबूचे सापळे आणि वायर.

अशा प्रकारची स्थानिक संसाधनांची श्रीमंती असतांनाही शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांकडे विज्ञान शिक्षणासाठी प्रात्यक्षिक शिकविण्याच्या साधनांची वानवा आहे. आम्हाला येथे केळांपेक्षा केळांची चित्रे आणि प्रत्यक्ष पानांपेक्षा पानांचे तख्तेच जास्त दिसले.

आशयाई देशांतील पाचवी पर्यंतचा जवळपास संपूर्ण अभ्यासक्रम हा एखाद्या सर्वसाधारण खेड्यामध्ये उपलब्ध होणाऱ्या वस्तूंद्वारे प्रात्यक्षिकांद्वारे शिकविला जाऊ शकतो.

जर आपण गावांमध्येच उपलब्ध साधनांचा वापर केला तर बरेच प्रश्न नामशेष होतील; आणि सुरक्षेची तसेच तुटफूटीची काळजी ही राहणार नाही. वास्तव तर हे आहे कि पुढच्या वीस वर्षांतही आशियातील एक दशांश शाळांनाही आदर्श प्रात्यक्षिक विज्ञान उपकरणे मिळू शकणार नाहीत. उदाहरणार्थ भारतात यांच्या पुरवठ्याचे प्रमाण हे तेथील शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या संख्यावाढीच्या प्रमाणापेक्षा खूपच कमी आहे आणि या उपकरणांचे खराब होण्याचे प्रमाण तर विचारूच नका.

यामुळे या समस्येवर सर्वोत्तम उपाय म्हणजे शिक्षकांना अशा साधनांचा वापर करायला शिकविणे जी त्यांना सहज उपलब्ध आहेत - ती म्हणजे स्थानिक संसाधने. अशा प्रकारे प्रशिक्षित शिक्षकाला तो राहत असलेले गावच आवश्यक उपकरणांचा संच पूरवेल.

१८० रुपये मिळवणाऱ्या येथील प्राथमिक शिक्षकांपैकी जास्तीत जास्त शिक्षक हे अप्रशिक्षित आहेत परंतु यांपैकी काहींनी शिक्षक प्रशिक्षण घेतले आहे. ते एकदम चैतन्यहीन वाटतात. शिक्षण म्हणजे काय याची पुसटशीही कल्पना त्यांना नाही. त्यांना मदत करतांना खूप धैर्याची गरज आहे आणि याचवेळी येथील परिस्थितीबद्दल संवेदनशील असणेही गरजेचे आहे.

इलेक्ट्रीसिटी चे प्रात्यक्षिक दाखविण्यासाठी मी येथे काही बल्ब्स आणि बेटरीज सोबत आणल्या होत्या. मला अशी आशा होती कि शिक्षकवृंद मी अभ्यासक्रमा बाहेरचे काही काहीतरी करत असल्यामुळे हरकत घेणार नाही. खरंतर मी एखादी कुस्ती स्पर्धाही आयोजित केली असती तरी त्यांनी हरकत घेतली नसती.

याची दोन कारणे आहेत. एक तर त्यांचा माझ्यावर विश्वास होता यात शंकाच नाही आणि दुसरे म्हणजे त्यांनी मला त्यांच्या गावांना भेटी देणाऱ्या अनेक सर्कसवाले, जादूगार आणि तलवारबाजांपैकीच एक समजले होते ज्यांना त्यांनी इतक्या वेळेस पाहिलेले होते कि ते आता त्यांच्याकडे लक्षही देत नव्हते.

तर अशाप्रमाणे नेहमीसारखी मी वर्गात आले. मोजक्या शब्दांचाच संवाद! प्रात्यक्षिक शांततेत शिकविले जात आहे. मी साहित्याचे (वायर, खिले, चिकणमाती, एक-दोन वहीची पाने) वाटप केले आणि विद्यार्थ्यांनी अजिबात न थांबता सुरुवात केली.

खिले व त्यांना गुंडाळायची वायर यांच्या मदतीने बनविलेली चुंबके म्हणजे मोठेच यश होते. त्यानंतर मी त्यांना संतुलन-निर्मिती कशी करावी हे शिकविण्याचे ठरविले.

यासाठी मी न्याहारी अगोदर बांबू कापून त्याच्या एक फूट लांब अशा पट्ट्या बनविल्या, त्यांना तासून गुळगुळीत केले, त्यांच्या मध्यभागी खुणा केल्या आणि त्याला पारडे लावण्यासाठीची जागा निश्चित केली. जाड वायर कापून तराजू सारखे बनविले आणि हा संपूर्ण संच दोरा, अधिकचा बांबू, चाकू आणि वायरने बांधून ठेवला. मी असे १५ संच बनवले कारण मला मुलांनी दोघा-तिघांच्या गटाने कृती करणे आवडते; सहकार्य हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे अंग आहे.

मी ही एका वजनाच्या प्रयोगात वापरेलेली विचित्र दिसणारी साधने मुलांना इतरही अनेक पाठ शिकविण्यास पुरेशी उपयोगी पडली. उत्पादनाच्या अगदी साधारण पद्धतीने म्हणजे सुरी आणि पकडीच्या सहाय्याने उत्पादन करतांनादेखील एक संच बनवायला केवळ एक तास लागतो.

च्या आर्थिक मदतीने आणि च्या सल्ल्याने अत्यंत सुंदररीत्या सुसज्जित असलेल्या येथील विज्ञान उपकरण केंद्राने असे संच बनविण्यासाठी काही दिवस जरी दिले तरी येथील सर्वच्या सर्व शाळांना मुलांना विज्ञानाचे पायाभूत शिक्षण देण्यासाठी अत्यंत आवश्यक असलेली ही उपकरणे पुरवता येतील.

आजच्या या विशेष दिवशी एक सरकारी अधिकारी डॉ.भट्टारी हे माझ्यासोबत काम करत आहेत. ते अत्यंत उत्साही आहेत. जर वर्गात शिकविण्यासाठी काही वस्तू उपयोगी पडताहेत हे त्यांच्या लक्षात आले तर ते त्या वस्तू त्या शाळेला पुरवू शकतात.

ते मला माझ्या काठमांडू येथील कामाच्या ठिकाणी भेटायला आले होते-ते ठिकाण म्हणजे एकेकाळच्या एका सरदाराची परंतु आज रिकामी पडलेली मोठी हवेली होय. वर्गात शिकविण्याची साधी साधी उपकरणे बनविणे हे किती सोपे आहे हे दाखवण्यासाठी मी त्यांना त्याच जागी ताबडतोब काही साधने बनवून दाखवली.

मी त्यांना मुले प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिके करतानांचे मी गेल्या काही आठवड्यात काढलेले फोटोग्राफ्सही दाखवले. हे फोटोग्राफ्स असे होते कि ती बघून मुले स्वतःच त्या क्रिया करू शकतील.

माझ्या या व्यावहारिक कार्यपद्धतीने ते इतके प्रभावित झाले कि त्यांनी आम्हाला या कल्पनेसह शिक्षण खात्याकडे जाण्यास सांगितले.

याच गोष्टीची तर मी नेहमी आशा करत होते. कोणत्याही प्रकल्पाच्या सातत्य आणि मजबूत पायाभरणीसाठी हे अत्यंत महत्वाचे आहे कि मी, एक परकी व्यक्ती, स्थानिक लोकांकडून काहीही मागू नये. कृतीसाठीच्या शक्यता दर्शविणे हे मी माझे महत्वाचे कर्तव्य समजते. फोटो काढून, उदाहरणांसाठी संसाधने तयार करून मी या शक्यतांना वास्तविक परिस्थितींमध्ये भौतिकरूपात दर्शविते.

मला वाटत यामुळे खात्री पटते.

आशियातील शिक्षण खात्यांकडे इतके प्रस्ताव आलेले आहेत कि शेवटी कोर्या शब्दांवर त्यांचा विश्वासच राहिलेला नाही. आणि हे खरेही आहे कारण बरेचशे प्रस्ताव हे कुठल्याही प्रकारचा

व्यावहारिक पाया नसलेले असतात. याचवेळी एखाद्या गरीब शाळेत अडखळत का होईना पण सुरु असलेले काम खूपच विश्वसनीय ठरते.

माझ्या एखाद्या वरिष्ठ अधिकार्याने मिनिस्ट्रीला काहीतरी लेखी स्वरूपात कळविल्याशिवाय मी खरंतर कोणताच प्रस्ताव त्यांना पाठवत नाही. त्यानंतर काय होते तर ती मिनिस्ट्री तत्परतेने त्याकडे दुर्लक्ष करते! वाह!

माझी कामाची पद्धत ही अनौपचारिकपणे, मागच्या दाराने, मित्रांद्वारे आणि स्थानिकांच्या उत्साहाने काम करण्याची आहे. कामाला लवकरात लवकर औपचारिक संमती मिळावी याबद्दल मी नक्कीच खूप आतुर असते कारण त्याशिवाय ते पुढे चालणारही नाही आणि त्याला अधिकृत स्वरूपही प्राप्त होणार नाही. परंतु ही अधिकृत मान्यता खात्री पटल्यानंतर प्राप्त व्हावी तिच्या आधी नाही.

पायाभूत काम झाल्याशिवाय उच्च पातळीवर मंजूर होणार्या लाखो डॉलर्सच्या कार्यक्रमांवर माझ्या टीकेचे मूळ आहे - हे कार्यक्रम ग्रामीण, गरीब भागात राबवणे शक्य आहे का? आणि ते राबवण्यासाठी आवश्यक असलेला उत्साह तेथे आहे का? याचे संवेदनशील संशोधन.

एक खड्डा आणि एक बांबूची चटई

पाठांदरम्यान शाळेत संडास नाही या वास्तविकातेवर हेडमास्तर डोके हलवतात. मदत करायला मलाही आवडेल. खरंतर मला संडासच्या टप्प्या टप्प्याने होणार्या बांधकामाचे फोटो काढायचे आहेत आणि त्याद्वारे या प्रकल्पासाठी मार्गदर्शक पोस्टर्स बनवायचे आहेत.

कदाचित त्यांना अशी अशा वाटते कि या प्रकल्पासाठी पैसे देईल. (खरंतर आम्ही ३ डॉलर प्रमाणे खर्च देऊही) आम्ही शाळेच्या बाहेरील त्या भागात गेलो जेथे मुलांसाठी कोणतीच सुविधा नाही. त्यांनी मला ते संडाससाठी कोठे खड्डा खोदतील ती जागा दाखवली.

मी हे काम पुढच्या आठवड्यात करण्याचा निश्चय केला. खड्ड्याचे कोपरे झाकण्यासाठी मी काही जळतणाची लाकडे आणि तीनही बाजूंना आडोसा करण्यासाठी बांबूची चटई आणील. कामगारांना मदत म्हणून मी थोडे खोदकाम करेल आणि याद्वारेच मुलांनाही मदतीला घेण्याचा प्रयत्न करेल. मला खात्री आहे कि तीही येतील. मला लोक नेहमी विचारतात कि सोबत मी नेमके काय काम करते. अशावेळी चिखलाच्या दरवाजांपासून ते मिनिस्ट्रीच्या गालिच्या पर्यंतच्या माझ्या कामाचे

वर्णन कसे करावे हे मला समाजत नाही. परंतु आता भविष्यासाठी मी एक छान जिज्ञासा उत्पन्न करणारे उत्तर शोधले आहे - मी संडास बांधते.

डॉ.भट्टारी आणि मला खालून आधार दिलेले शाळेच्या इमारतीचे छात दाखवण्यात येते.

हवेत थोडासा कुबट वास आहे. मी एका आठ वर्षांच्या मुलीकडे बघते आहे. तिचे न विंचरलेले पातळ केस तिच्या सुंदर चेहऱ्यावरील बदामी डोळ्यांना लपवत आहेत. तिच्याकडून येणारा उबदार वास हे सिद्ध करतो कि साबण आणि पाण्याबद्दल तिला खुपच कमी माहिती आहे!

येथे प्रत्येक मुलाचा आपला वेगळा सुगंध आहे, तो त्याने किंवा तिने काय खाल्ले आहे किंवा काय काम केले आहे यावरून ठरतो - जळतणाची लाकडे गोळा केली आहेत, शेण आणले आहे कि मसूर बनवले आहे. मी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या नावापेक्षा त्यांच्या सुगंधानेच जास्त ओळखते.

यावरून काय शिकायला मिळते?

प्रत्येक सुगंध हा एका वेगळ्याच जागेची ची जाणीव करून देतो, दिसणार्या देखाव्यापेक्षा अत्यंत वेगळी जागा. या गोष्टीने मला ज्याला आपण नियम म्हणतो त्यांना समजण्याच्या प्रक्रियेवर गंभीरपणे विचार करण्यास शिकविले.

अशिक्षित व अव्यक्त समाज ज्या नियमांनुसार वागतात व निर्णय घेतात, ते ग्रीस मध्ये उगम पावलेलेया व नंतर आधुनिक युरोपमध्ये विकसित झालेल्या शैक्षणिक वा विद्वत्तापूर्ण रुढीपेक्षा स्वरूपाने आणि व्याप्तीने निश्चितच वेगळे वाटू शकतात. मध्यकाळात युरोपमध्ये ज्यांनी पांडित्याला जन्म दिला तेच काम आज नेपाळ मध्ये धर्माधिकारी व परंपरा करत आहेत.

माझे स्वतःचे मत असे आहे कि आपण नेपाळच्या अनुभवांबद्दल शक्य तितके जाणून घेण्याचा प्रयत्न करावा आणि त्याद्वारे युरोपच्या विज्ञानापर्यंत पोहचण्याचे पूल बांधण्याचा प्रयत्न करावा.

जर आपण त्यांच्या मानसिकतेवर संशोधन करणे दुर्लक्षिते तर आपण एका भौतिक जगाच्या उद्गावाच्या कल्पनांना अनुभवण्याची मौलिक संधी गमावून बसू. कदाचित त्या युरोपच्या रिती-रीवाजांच्या ढिगाऱ्याखाली दबून नामशेष होऊन जातील.

सर्व संस्कृतींमध्ये कुशल कामगार, पाणचक्की व पवनचक्की दुरुस्त करणारे, सैनिकी अभियंते, शेतकरी, जलसिंचन करणारे, नावी बांधणारे आणि यांसारखे इतरही लोक असतात. त्यांपैकी बरेचसे येथल्या, नेपाळच्या संस्कृतीतही खोलवर रुजलेले आहेत.

या कामगारांचे ज्ञान हे अत्यंत सक्षम आहे. त्यांना आपल्या परिसरातील कच्च्या मालाची आणि व्यापाराची चांगली माहिती आहे. बांधकाम, मिश्रण, यांत्रिकी आणि जलशक्तिशास्त्राची तत्त्वे, रहस्ये, घोड्याला लागणारे सर्व कातडी सामान, अग्नी, धातू मिश्रण आणि विनाकारण वाटणार्या भीतीपासून ते सुक्ष्म पितळी सुईपर्यंतच्या वैद्यकीय पद्धतींच्या गुंतागुंतीच्या परंपरेचे ते वारस आहेत.

हस्त व्यवसायाच्या पारंपारिक धाग्यापासून ते तंत्रज्ञानाच्या जाळ्यापर्यंतचा बदल कसा घडून आला हे आपण समजून घेतले पाहिजे. फक्त युरोपमधील त्या बदलाचे पूर्ण विकसित रूपाच नव्हे तर इतर संस्कृतीतील त्याचे व्यावहारिक रूपही महत्त्वाचे आहे.

माझ्या कामाचा जागी माझ्या आजूबाजूला वेगवेगळी साधने, रेडिओ, कॅमेरा स्लाईड्स, बांबू आणि जमिनीवर मोडतोड झालेल्या साधनांचा ढिगारा..... एक कोकोचा कप, एक कॉफीचे भांडे, खिडकीवर कोईलमध्ये टांगलेले वायर, एका भांड्यात चिकणमाती, काही बादल्या, काही फोटो पोस्टर्स, एक पलंग, पुस्तके, फाईल्स, आताच तयार केलेले विज्ञान संच, खाली फिल्म कॅसेटी, फिल्मसचा गूठा आहेत. विचार येतात आणि जातात त्यांच्यात एखाद्या व्हीडीयोटेपप्रमाणे ताबडतोब परिवर्तनही घडून येते. हे एक प्रकारचे स्वप्नरंजनच आहे.

जेव्हा स्वप्नात एक विशिष्ट क्षण येतो आणि मी युरेका म्हणून ओरडू शकते तेव्हा मी बाहेर जाते आणि तसे करण्याचा प्रयत्न करते. त्यासाठी लाकूड, इतर साधने इत्यादी मिळवते. मी लाईट्स लावून प्रत्येक टप्प्यावर फोटो घेते. ज्यामुळे बांधकामाच्या वेळी फोटो सिरिजसाठी ते तयार असतील.

या क्षणी मी काही प्रमाणात माझ्या हातांद्वारे विचार करत आहे. माझ्याकडे भरपूर साहित्य आहे, नीटनेटकेपणाबद्दल मी बेफिकीर आहे आणि तर्कशुद्ध विचारांकडे माझे दुर्लक्ष आहे. ते सर्व अत्यंत तुच्छ आहेत. सर्वात महत्त्वाचे असे जे सांभाळायचे आणि वाढवायचे आहे ते म्हणजे - मला माहित नाही त्याचे वर्णन कसे करू - मनाची उच्च स्थिती

मी हे सगळे लिहिले ते हे दाखविण्यासाठी कि मी कशाप्रकारे काम करते. ते वाचायला विचित्र वाटेल यात शंका नाही परंतु मी ते बदलणार नाही. हा या दिवसाचा शेवट आहे आणि माझ्याकडे शाळेत करण्यासाठी आणखी काही गोष्टी आहेत, काय करायचे आहे यावर नोंदी लिहायच्या आहेत, फोटो काढायचे आहेत आणि फोटो सिरिज पूर्ण करायची आहे.

माझ्या डोक्यात फिरणार्या या विचारांसह मी बसले आहे आणि स्वप्नरंजन करते आहे - हे एकप्रकारे कविता लिहाण्यासारखेच आहे.

समाप्त

भाषांतर
-परीक्षित सूर्यवंशी